

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.150>
УДК 94(438:477.7):323.269.6«1850—1879»

Олена БАЧИНСЬКА

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін,
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова (Одеса, Україна)
Olena_an@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>

«ПОЛУДЕННІ ЗЕМЛІ» УКРАЇНИ В ПОЛЬСЬКОМУ ІРРЕДЕНТИЗМІ 1850—1870-х рр.

Мета — визначення ролі та місця південноукраїнських («полуденних») земель в польському ірредентизмі, що проявився в період і після Січневого повстання. **Методологія** ґрунтується принципах наукової об'єктивності та всебічності, на використанні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, зокрема проблемного, хронологічного, синхронного, конкретно-історичного. **Наукова новизна.** На основі архівних документів здійснено спробу переосмислити значення Південної України для польського ірредентизму, дослідити процес залучення її до підтримки Січневого повстання. **Висновки.** Доведено, що Південна Україна стала стратегічно важливою територією для підготовки та організації повстання. На цих землях польський ірредентизм почав набувати активності вже з 1850-х рр. З'ясовано, що в документах лідерів польського національного руху край входив до «полуденних земель» («полуденних країн»), куди призначався спеціальний керівник-комісар. Як прикордонна територія, що мала порт в Одесі, Південна Україна стала зручним центром для перевезення, зосередження та розповсюдження літератури, зброї, фінансів для організації Січневого повстання. Показано, які форми й методи використовували польські діячі для своєї діяльності в «полуденних країнах» (Пів-

Цитування: Бачинська О. «Полуденні землі» України в польському ірредентизмі 1850—1870-х рр. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 150—163. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.150>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

денна Україна, Добруджа, Придунайські князівства, Галичина). Припускається, що до майбутньої «держави трьох народів», яка мала бути створена під час повстання, польські лідери могли включати й південь сучасної України.

Ключові слова: *Січневе повстання, Південна Україна, «полуденні землі», польський ірредентизм, лідери польського визвольного руху, Одеса, Галац, Константинополь (Стамбул), посли Російської імперії.*

Польський національно-визвольний рух ХІХ ст. захопив різні виміри суспільно-політичного життя українських земель, що входили до Російської та Австро-Угорської імперій. Це висвітлювалося як у польській, так і в українській історіографії, присвяченій формуванню польських національних урядових структур (агентств), військовій підготовці, перебігу та наслідкам повстань уцілому, окремим польським й українським учасникам виступів зокрема. Однак літератури, присвяченої ролі південноукраїнських земель у польському національно-визвольному русі другої половини ХІХ ст. обмаль. Тут варто вказати кілька наукових збірок [1, 2], а також збірник документів і матеріалів, що описує суспільно-політичний рух в Україні 1863—1864 рр. [3]. Вплив польського ірредентизму значною мірою відбився на Правобережній Україні, Волині, Поділлі. На цих українських територіях існувала розвинена таємна мережа учасників Січневого повстання, які долучалися до нього організаційно, фінансово, особисто. Наслідки польського національно-визвольного руху проявлялися не лише у виявленні, покаранні учасників повстання й тих, хто йому співчував, а й у формуванні антиукраїнської політики в Російській імперії. Заборона видань українською мовою, викорінення українських назв, знищення українського громадського руху, закриття українських наукових і просвітницьких товариств, переслідування українських науковців — неповний перелік наслідків поразки Січневого повстання для українського національного руху. Водночас однією з важливих складових і наслідків польського ірредентизму стало залучення до нього «полуденних земель» («полуденних країн») України, котрі, за визначенням польських лідерів та російських чиновників, мали охоплювати південноукраїнські терени, Придунайські князівства, Добруджу, Галичину. Саме через південноукраїнські землі відбувалася активна комунікація еміграційних польських громад із Парижа, Стамбула, Лондона, Відня, Будапешта, Ясс та інших міст з учасниками підготовки Січневого повстання в Російській імперії. Залучення в орбіту польських інтересів південноукраїнських територій могло вплинути й на включення їх до складу майбутньої відновленої Речі Посполитої як «держави трьох народів». Спочатку ці терени відчували наслідки Листопадового повстання, активізацію польського руху в 1850-х рр., а потім активно були залучені у процес організації й перебігу Січневого повстання та його наслідків. Усі ці питання фрагментарно висвітлено у спеціальній науковій літературі. Запропоноване дослідження має за мету привернути увагу саме до вищезазначених аспектів історії Січневого повстання. Основними джерелами є документи Державного архіву Одеської обл., де зберігається чимала кількість матеріалів про польський рух на півдні України та у сусідніх країнах.

Активізація польського руху перед Січневим повстанням

Південноукраїнські землі не були безпосередньо задіяні у воєнних операціях, але тут проживали польські магнати, які в різний спосіб підтримували повстання — безпосередньою участю або фінансово. Частина з них мешкали в Одесі, зокрема представники відомих польських родів Олександр Потоцький, Адам Чарторийський, Олександр Собанський, Вацлав Ржевуцький та ін. Вони мали один чи два будинки, магазини в місті. Так, Олександр Потоцький володів будинком на чотири кімнати, з приміщенням для управителя, обслуги та охоронця, складами, де зберігалася пшениця; Олександр Собанський — двома будинками, а також двома магазинами й такою ж кількістю морських суден (бригантин), погребами з винами, меблями та ін. Їхнє майно мало бути заарештованим, конфіскованим і проданим. Це справило значний суспільний резонанс, адже все продавалося з торгів, про що оголошувалося в газеті «Одесский вестник» [4, С. 133—136]. Наприклад, разом з Олександром Собанським склади в Одесі втратили Готвард і Людвіг Собанські¹. Подільська частина маєтностей Ржевуцького й Потоцького відійшла Києво-Подільському військовому поселенню кавалерії².

Поразка Листопадового повстання поставила питання для польської еліти — уникнення репресій та одночасно закріплення свого становище. Не всі учасники виступу могли дозволити собі проживання за кордоном. Багато хто змушений був змінити своє життя, але в межах Російської імперії. Значна кількість польської еліти «середньої руки» мала шанс на утвердження свого становища через військову службу. Так, 14 квітня 1831 р. було видано указ про дозвіл зараховувати до Дунайського козацького війська на службу дворян та обер-офіцерських дітей. Дунайське козацьке військо сформоване 1828 р. з колишніх запорізьких і чорноморських козаків на території Південної Бессарабії, що входила до Російської імперії (сучасний південь Одещини). Зазначеним указом російський уряд міг би контролювати настрої польського населення і вчасно реагувати на небажані настрої. Зараховувалися вони лише за умови надання посвідчень про походження та згоди бути зарахованими до війська назавжди. Відомо, що за цим дозволом у Дунайське військо потрапили дворяни Андрій Томачинський із сином, Платон Панфілович, Яків Охоцький, Дмитро Романівський, Федір Кисилевський, Лаврентій Хоницький, Костянтин Коспецький; обер-офіцерські діти Яків Білокінь та Олімпій Золочевський, ветеринар Іван Карлович Шульц [6, С. 20—21]³. Найвідомішим польським представником у козацькому війську став наказний отаман генерал-майор Станіслав Василевський, що втратив посаду одеського поліцмейстера в 1831 р. через підозри у співчутті повстанцям [6, С. 202].

¹ Державний архів Одеської обл. (далі — Держархів Одеської обл.). Ф. 1. Оп. 191 (1831). Спр. 44. 35 арк.; Спр. 46. 101 арк.; Ф. 2. Оп. 1, 1а, 1б. Спр. 205.

² Там само. Ф. 2. Оп. 1, 1а, 1б. Спр. 195.

³ Центральний державний архів України в м. Києві. Ф. 245. Оп. 3. Спр. 169; Оп. 1. Спр. 23. Арк. 11-14.

Частина польської шляхти переходила в міщанський стан. Упродовж 1832—1833 рр. на зарахування до одеських міщан претендували Ян Пейзановський, Іван та Карл Піотковські, Станіслав Поплавський, Гнат Пелчовський, Микола Пашковський, Іван і Григорій Пшліневичі, Марія Поповська, Уляна Підгорецька, Войцех Коротковський та ін.⁴ Зауважимо, що не всі були зараховані, через що шляхтянка Єфросинія Печаревська скаржилась одеському градоначальнику⁵.

Під час Східної (Кримської) війни 1853—1856 рр. діяльність польських лідерів активізувалася. Південноукраїнські землі як прикордонні території, що входили до Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства стали важливою ареною для комунікації представників польського ірредентизму. Проявлялась вона за двома напрямками: створення таємної мережі осередків для підготовки нового повстання, а також формування нових загонів за межами Російської імперії для його підтримки. Тому це вимагало від російських чиновників діяти також за двома напрямками. Перший пов'язаний із перевіркою наявності осередків польського руху на території генерал-губернаторства та їхніх зв'язків із польськими емігрантами; другий — із ретельним спостереженням за діяльністю польської еміграції в різних країнах, що вимагало орієнтування в міжнародній політиці, листування (особисто та через відомство іноземних справ) із керівниками посольств і консульств Російської імперії в різних країнах (адже діячі польського руху мали впливові зв'язки з європейськими урядами, перебували на високих посадах в Османській імперії). Особливо викликала занепокоєння можливість повернення в межі Російської імперії через одеський або кримські порти колишніх учасників Листопадового повстання, котрі виїхали за кордон, а також польських діячів, які брали участь у революційних подіях 1848—1849 рр. в Угорщині або інших державах Європи. Через це склалися списки потенційно небезпечних польських активістів. Частина поляків, які потрапляли до таких списків, ставали заручниками ситуації й затримувалися поліцією необґрунтовано. Вони перебували наче у «вічній підозрі». Так, серед учасників Листопадового повстання, яких розшукували в 1854 р. і у разі прибуття до Одеси мали заарештувати, були емігранти з не завжди з'ясованими звинуваченнями: Іван (?) Воронич із поміщиків Новоградського повіту або Костянтин (?) Воронич із м. Радзивилів, Костянтин Парчевський і Станіслав Марцієвський із Віленської губернії, Карл Шульчевський, Владислав (або Болеслав) Голембінський та Іван Непомук-Яновський із Варшавської губернії, Лев Зенкович із Гродненської губернії, Адольф Залевський із Царства Польського, Михайло Домагальський, Осип Ясинський, Людвіг Верцинський та Осип Савашкевич (?). Про діяльність останнього взагалі не було жодної інформації крім імені, прізвища та опису прикмет⁶. Імовірніше, про згаданого вище Воронича, котрий після Листопадового повстання пере-

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1, 1а, 1б. Спр. 134, 138, 157, 158, 176—178, 180.

⁵ Там само. Спр. 183.

⁶ Там само. Ф. 1. Оп. 249. Спр. 133 (1854). 48 арк.

бував у Франції, вже в березні 1857 р. новоросійський і бессарабський генерал-губернатор О. Строганов повідомляв міністрові внутрішніх справ: «Владислав Замойський та Чарторийський відправили своїх емісарів у Туреччину, з яких Воронич, уродженець і поміщик Волинської губернії, нещодавно прибув до Тульчі». Його завдання полягало у взаємодії з польськими «легіонерами» і старовірами Добруджі для підтримки їхнього бойового настрою після війни⁷. Йшлося про козацькі полки Оттоманського війська, які сформував 1853 р. в Добруджі з українців, козаків-некрасівців і поляків Михайло Чайковський. У 1850—1860-х рр. цей учасник Листопадового повстання перебував у Стамбулі, де служив османському уряду під іменем Садика-паші.

Необґрунтованими виявилися анонімні звинувачення на поляків Катеринославської та Харківської губерній, які управляли поміщицькими маєтками в 1855 р. — братів Золотовських (Жолтовських), братів Якубських і Казарицького. Їх звинувачували у формуванні польських груп для переходу під час війни на бік ворога, у листуванні з польськими представниками у Варшаві, в підбурюванні селян до повстання. Обшуки та збір даних не виявили нічого небезпечного в їхній діяльності, тож підозри зняли⁸. В березні—квітні 1855 р. в Олександрівському повіті Катеринославської губернії розшукували колишнього студента Дерптського університету Андрія Жерліцина (з дворян) за те, що він «виявляв ідеї про відновлення незалежності Малоросії». Ці його ідеї, про які інформація відсутня, російські чиновники поєднали з ідеями іншого колишнього студента Університету св. Володимира польського шляхтича Йосипа де Розенталя, діяльність котрого пов'язували з польським рухом. Початок селянського повстання («Київська козаччина») він зрозумів як час дій та агітації за свої революційні ідеї «рівності та братерства». Проте окремі моменти свідчать про розуміння де Розенталем необхідності спільної боротьби за свободу українського й польського народів. Про це свідчила «прокламація», яку він розповсюджував серед селян [7, С. 178—186]. Й. де Розенталя заарештували та вислали у Сибір. Його діяльність спровокувала проведення заходів для запобігання подібним чуткам, особливо в Олександрійському та Бобринецькому повітах Херсонської губернії (як суміжних із Київською), а також спостереження за чумаками, котрі поширювали ідеї «звільнення селян англійцями і французами», та за настроями етнічно польського населення.

Вже впродовж 1855—1856 рр. із Константинополя поверталися додому полонені солдати російської армії, які повідомляли про діяльність польської еміграції в Османській імперії. Зокрема вони акцентували увагу на вербуванні полонених польського походження до іноземних легіонів. Відзначився в такій діяльності турецький підданий перекладач грек Йосип Ніколаевич, який займався винною торгівлею, через що (як він стверджував) збирався приїхати до Одеси⁹.

⁷ Там само. Оп. 203 (1857). Спр. 15. 2 арк.

⁸ Там само. Оп. 203 (1855). Спр. 6. 34 арк.

⁹ Там само. Спр. 89. Арк. 31—31 зв.

По закінченню Східної війни діячі польського руху продовжили підготовку до нового повстання. Дедалі частіше в повідомленнях від російських посланців у Константинополі, Яссах, Будапешті та Галаці фігурувала активна діяльність яскравих представників польського ірредентизму. Так, у 1858 р. новоросійський та бессарабський генерал-губернатор повідомляв радника Бессарабського обласного правління Т. Грізова, що Людвік Мерославський прибув до Кракова і його мета «підняти повстання у Царстві Польському або на Поділлі та Волині»¹⁰. Л. Мерославський, учасник Листопадового повстання, командував революційними силами Сицилії, військами повстанців у Бадені, інтернаціональним легіоном в армії Дж. Гарібальді, мав зв'язки з польськими діячами в Парижі, Константинополі, Яссах. Із початком Січневого повстання він буде проголошений диктатором. У листуванні з Мерославським та лондонським емігрантом Іскандером напередодні повстання звинувачували майора піхотного полку в Кишиневі Лесневича. Проте довести це командуванню його полку, розквартированого в Одесі, не вдалося¹¹. Майже одночасно посланець із Галаца повідомив, що Садик-паша «відправив в Україну з важливою місією свого представника, польського емісара Ольшанського (Старжинського)» — він мав прибути австрійським пароплавом із Сербії, а потім знайти можливість через Буковину перейти в Росію. Водночас місцева влада в Болграді та Ізмаїлі марно розшукувала агентів графа В. Замойського й зауважувала збільшення польського «контингенту» в Ізмаїлі, інших придунайських містах¹². Для припинення жвавих контактів між діячами польського руху МВС Російської імперії надіслало вимогу щодо обережності й ретельності перевірки у виданні закордонних паспортів полякам, особливо державним службовцям¹³.

Січневе повстання та його наслідки

Політичне напруження у Царстві Польському набирало обертів й у січні 1863 р. переросло в повстання. Діяльність польського ірредентизму продовжувалася на півдні у двох зазначених вище напрямках. Відразу одеський поліцейський розпочав перевірку сімей, що приїздили з Царства Польського, Волинської, Подільської, Київської губерній до Одеси¹⁴, а градоначальник видав заборону носіння будь-яких символічних знаків, пов'язаних із польським рухом і навіть релігійних символів (зокрема хрестів)¹⁵. Попри це, у січні 1863 р. в Кишиневі на знак солідарності в польському середовищі жінки вдягнули траурні сукні, а чоловіки — спеціально придумані й пошиті модисткою

¹⁰ Там само. Оп. 249. Спр. 430. Арк. 48.

¹¹ Там само. Оп. 203 (1861). Спр. 24. 4 арк.

¹² Там само. Оп. 203 (1862). Спр. 41. 6 арк.

¹³ Там само. Оп. 203. Спр. 6. Арк. 2.

¹⁴ Там само. Ф. 314. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

¹⁵ Там само. Арк. 63—65.

Шиманович жилети та краватки, оздоблені білими шнурками. До місцевого костелу колишній студент Санкт-Петербурзького університету Ільїнич прийшов, одягнений пілігримом¹⁶. В одеському костелі на панахиді, яку служили французькою мовою, були присутні 15—16 дам також у траурних сукнях¹⁷.

Побоювання щодо польського повстання перекинулися на частину мешканців генерал-губернаторства. За допомогою наклепів і скарг польську «небезпеку» намагалися використати у власних планах місцеві жителі, в першу чергу чиновники, дворянство, міщани. Причини в кожних різні, але більшість пов'язана з особистою метою — звести давні порахунки, змістити з посади, приховати службові зловживання чи недбалість. Відповідні листи найчастіше були грою фантазії їхніх авторів. Налякані розгортанням повстання у прикордонних губерніях, поміщики вбачали у своїх працівниках польського походження прихованих повстанців. Так, наприклад, дійсний статський радник Вороновський, охоплений підозрами щодо свого економа Марковського, звернувся до херсонського губернатора з повідомленнями про небезпеку та проханням заарештувати «неблагонадійного». Економа допитував особисто генерал-губернатор П. Коцебу та дійшов висновків про безпідставність обвинувачень¹⁸. Інший випадок стався у Херсонській губернії в с. Граціанівка, де селянин Олександр Сколюк звинувачував поміщика Качоровського у зберіганні зброї та пороху для повстанців. Проведений обшук нічого не виявив¹⁹. Подібні повідомлення про склад зброї в Одесі поблизу Куяльницького лиману на хуторі поміщика Поздельського теж не дали результатів²⁰. Не оминули скарги, підозри та обшуки й Одесу. У січні—лютому 1863 р. за заявою місцевої жительки Соколової пройшла серія обшуків у будинку Андреевої, дружини поручика. Мешканців підозрювали в діяльності на користь польського повстання, в переховуванні польських діячів і навіть іноземного шпигуна — майстра золотих справ Фрідріха Гербста. Згодом з'ясувалося, що мешканці будинку польського походження (та не лише вони) — Фрідріх Гербст, одеський міщанин Михайло Булатович (Булатовський), колезький радник Юрій Глоба, чиновник Михайло Відеман, статський радник Зелінський, неаполітанець Маврикій Марсікані, швейцарський підданий Август Фрет та інші, виявилися непричетними ані до Січневого повстання, ані до польського руху взагалі²¹.

Деякі особи у цих списках дійсно були заарештовані безпідставно лише тому, що мали схожі імена, прізвища та прикмети з діячами польського руху. Такі «пошуки відьом» тривали досить довго. Як зазначав пізніше, 1863 р., новоросійський і бессарабський генерал-губернатор П.Є. Коцебу, він уважав небезпечним та навіть шкідливим збирання трьох поляків в одному присутственому місці [8, С. 190].

¹⁶ Там само. Оп. 249. Спр. 414. Арк. 1—2.

¹⁷ Там само. Спр. 430. Арк. 49 зв., 232 зв.

¹⁸ Там само. Оп. 174. Спр. 16. Арк. 2.

¹⁹ Там само. Оп. 249. Спр. 417. Арк. 1, 13—31 зв.

²⁰ Там само. Спр. 413. Арк. 72.

²¹ Там само. Спр. 441. Арк. 1, 4—4 зв.

Вже у січні 1863 р. було порушено справу про наявність в Одесі таємної «польської революційної партії». У цій справі проходили представники польського походження, які начебто належали до цієї таємної організації — дворянин Павло Шеміот, Олександр Михайловський, студент Станіслав Голуб, вдова Текля Козінова, дворянин Ворницький, вагстемпельмейстер Войчинський, власники книжкових магазинів Грабовський і Берендт та ін. Внаслідок обшуків більшість зазначених осіб відпустили. Заарештовані були Голуб, Шеміот, Войчинський — їх уважали головними керівниками «польської партії», в них знайшли заборонені газети, книжки, листи польською мовою, портрети керівників польського руху, звернення до російських офіцерів від Центрального комітету у Варшаві²². В тому ж 1863 р. за повідомленням керівника Волинської губернії була заарештована людина, яка мала важливі документи з діяльності Польського комітету й повідомила про склад зброї в Одесі для відправлення «на Волинь та Україну»²³.

До підтримки учасників польського виступу в Одесі та Херсонській губернії долучалися не лише організаційно, а й коштами. Так, в Одесі мало діяти відділення Головного комітету руських земель, центр якого мав бути в Києві. Його «виконавче відділення на Русі» мало зібрати кошти з різних верств населення на «Волині, Поділлі та Україні» — близько 7 млн польських злотих²⁴. Улітку 1863 р. збирав кошти для підтримки повстання серед поляків Херсонської губернії поміщик Франц Яроцький, який проживав в Ананьєві й був агентом Варшавського комітету. Він склав списки тих, хто готовий був приєднатися до повстання в губернії та в Одесі²⁵. Про необхідність надіслати фінансову підтримку польській справі звертався в листопаді 1863 р. до одеських таємних організацій Михайло Мрозовицький²⁶. Саме він був наділений званням надзвичайного комісара в «полуденних землях». Про це повідомляв російський консул у Галаці: «Польський Народний уряд надав поляку Михайлу Мрозовицькому звання надзвичайного комісара в полуденних країнах, під якими слід розуміти: Придунайські князівства, Галичину, Південну Росію та Добруджу». Центром його діяльності був обраний Галац, що мав сполучення з Одесою, Константинополем, Львовом та ін. Комісар отримав дві печатки із зображенням трьох щитів — Польщі, Литви й України з відповідними написами: на одній — «Національний уряд * Агентство Полуденне» (пол. «Agencja Południowa»), на іншій — «Національний уряд * Комісар Полуденний» [9, С. 24—34]²⁷. М. Мрозовицький особисто спілкувався з секретарем керівництва Придунайських князівств, османським урядом в особі Садика-паші.

²² Там само. Спр. 413. 295 арк.

²³ Там само. Спр. 430. Арк. 124—124 зв.

²⁴ Там само. Арк. 314—315.

²⁵ Там само. Арк. 68—70.

²⁶ Там само. Арк. 323 зв.

²⁷ Там само. Арк. 237 зв.

Саме йому він допомагав в організаційних справах козацького війська [10, С. 222]. Зауважимо, що дружина та діти Михайла Мрозовицького проживали в Одесі, але з міркувань безпеки переїхали до Константинополя²⁸.

Під нагляд поліції потрапляли іноземці польського походження та вихідці з Царства Польського. Перевірки були ретельними, але не завжди успішними. Подібний випадок стався з єврейським купцем Давидом Голдштейном, який приїхав в Одесу, щоб придбати гусячий жир. Його прикмети збіглися з іншим Голдштейном, котрого вважали агентом згаданого Садика-паші. За свідченнями російського консула в Яссах, він раніше приїздив в Ізмаїл, щоб домовитися про провезення зброї та пороху для повстанців. З'ясувавши, що Давид Голдштейн був затриманий помилково, його відпустили²⁹. Цей випадок — лише один із багатьох, що свідчили про те, наскільки серйозно ставився російський уряд до розшуку та затримання причетних до польського національного руху осіб, вбачаючи навіть у багатьох іноземцях повстанців. За своєю ефективністю ці пошуки нагадували здебільшого полювання на примар. Проте були й інші випадки. У 1863 р. у діловода Хотинської дворянської опіки Веліогорського виявили зброю, набої, листи та документи польською мовою з Одеси, а також частину мапи польською мовою із зазначенням території Польщі, Литви, Білорусії та ін.³⁰ За повідомленням керівника Волинської губернії було заарештовано людину, яка мала важливі документи з діяльності польського комітету й повідомила про склад зброї в Одесі для відправки на Волинь та «Україну»³¹.

Намагаючись обмежити можливість взаємодії польських організаторів через кордон, керівники Новоросійського й Бессарабського генерал-губернаторства проводили значні ревізії на кордонах Бессарабії, що межувала з Австро-Угорською імперією та Придунайськими князівствами, звідки, на їхню думку, могли пройти загоны повстанців у Подільську губернію або Царство Польське. Про таку активну діяльність свідчать численні документи, серед них про звільнення митників, поштових кур'єрів та поліцейстерів польського походження, інші заходи³². Важливість таких дій доводили події, що сталися влітку 1863 р. й були пов'язані із загоном Зигмунта Мілковського (він же Теодор Томаш Єж) [11, С. 158—163]. За різними даними, до 400 осіб, перейшовши з правого берега Дунаю в Молдавію, намагалися через північні райони країни потрапити на Буковину, однак поблизу с. Тараклії були розбиті молдавськими військами. Заарештованих поляків згодом відправили в Галац та Константинополь³³. Для того, щоб у подальшому такі дії польських

²⁸ Там само. Арк. 226—226 зв., 231, 237.

²⁹ Там само. Арк. 77.

³⁰ Там само. Арк. 326—327.

³¹ Там само. Арк. 124—124 зв.

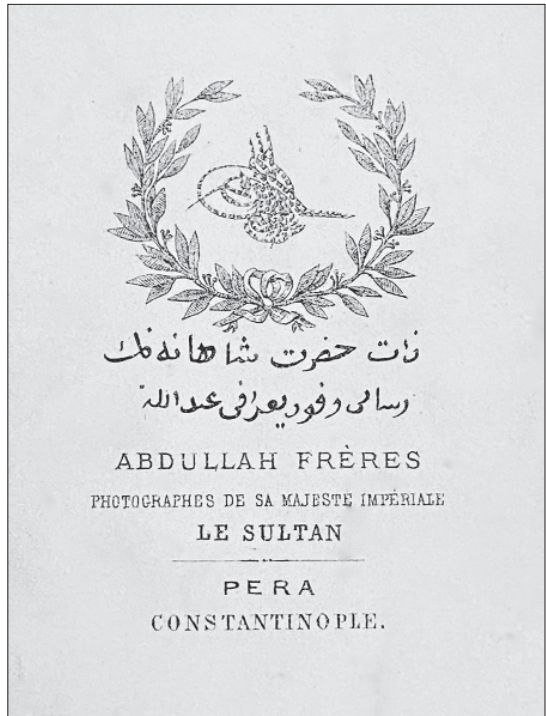
³² Там само. Оп. 249. Спр. 430, 433, 414; Оп. 203 (1862). Спр. 2, 41; Оп. 174 (1869). Спр. 8.

³³ Там само. Оп. 249. Спр. 430. Арк. 63—64, 116, 148, 171, 172—172 зв., 196—198 зв.

³⁴ Там само. Арк. 171.

Ил. 1. Художник Станіслав Хлебовський

Ил. 2. Зворотний бік картки із зображенням С. Хлебовського

діячів були більш успішними, як писав російський представник в Яссах, польські агенти вербували «на свій бік молдововалахів»³⁴. Більше того, за повідомленням консула в Ґалаці, Садик-паша відправив в Україну прокламацію, де закликав місцевих жителів приєднатися до польського повстання, тоді він зможе привести декілька козацьких полків із Туреччини. Для вторгнення в Бессарабію в Тульчі начебто вже формувалися спеціальні загони³⁵.

Польський ірредентизм не згасав і після завершення активної фази Січневого повстання. У квітні 1865 р. в Україну мали приїхати чотири польських діячі, щоб продовжити боротьбу: граф Тишкевич, Моргулец (?), Шица (?), Марковський³⁶. Майже через півроку, у січні 1866 р., за повідомленнями російського представника в Яссах, із Парижа прибув польський агент Томачинський, який повинен був виїхати в Україну та Київ, адже він разом з іншими агентами мав наміри підняти селянське повстання «в Малоросії»³⁷. Напругу нагнітали й повідомлення російського посла в Константинополі. За його інформацією, за кордоном було надруковано якусь «обурливу брошуру» українською мо-

³⁵ Там само. Арк. 86 зв.

³⁶ Там само. Спр. 529. Арк. 124.

³⁷ Там само. Арк. 3.

вою, що надсилається «значною кількістю в Україну, через деяких із професорів Київського університету». Посол також повідомляв про приїзд до Константинополя князя Сапегі, який мав замінити попередніх польських агентів новими³⁸. З Константинополя в Україну, через Тульчу й Кагул, як зазначав російський консул у Тульчі, мав приїхати один із польських агентів із гучним іменем або псевдонімом Богун³⁹. Через два роки, під час одного з обшуків у польського дворянина Володимира Подлеського в Одесі було знайдено літературу та листи польською мовою, а також альбом із 22 фотокартками. На одній із них, зробленій у Стамбулі, було зображено художника Станіслава Хлебовського (див. іл. 1—2)⁴⁰. Останній навчався живопису в Одесі та, перебуваючи в оточенні Садика-паші, став придворним художником султана Абдула-Азіза [12]. При обшуку було знайдено шість фотокарток С. Хлебовського й одну Людвіка Мерославського (ймовірно, для подальшого розповсюдження).

Після завершення Січневого повстання південноукраїнські землі стали привабливим місцем для оселення репресованих польських діячів через заборону повертатися на етнічні польські землі Російської імперії. Зокрема прохання на переселення в Одесу та різні міста Херсонської й Катеринославської губерній у 1870—1873 рр. подали дворяни Юліан Березовський, Стефан Виговський, Конрад Кульчицький, Гнат Рачковський, Едуард Бернатович, Станіслав Плавковський, Мечислав Мілевський та ін.⁴¹

* * *

У Південній Україні польський ірредентизм почав набирати активність уже з 1850-х рр., безпосередньо з початком Східної (Кримської) війни. Саме тоді стало можливим і стратегічно важливим використати цю територію для підготовки й організації Січневого повстання. Особливо активно діяли лідери польського національно-визвольного руху, які знаходилися у безпосередній близькості до південноукраїнського прикордоння — З. Мілковський, М. Мрозовицький, Л. Мерославський, і навіть М. Чайковський (Садик-паша). За їхньої підтримки на території Херсонської, Катеринославської губерній, Бессарабської області створювалися таємні польські організації, поширювалися ідеї польського ірредентизму, що їх місцеві чиновники пов'язували, зокрема й з українським національним рухом. Російська влада проводила перевірки, обшуки, арешти представників польського (й не тільки) населення. Досить часто підозри щодо причетності до польського руху не підтверджувалися. Все це створювало напругу, породжувало чутки та гіпертрофовані підозри. Це, своєю чергою, провокувало небезпеку для імперії в поширенні ідей польського ірредентизму на нові, раніше неактивні у цьому сенсі території.

³⁸ Там само. Арк. 11—12.

³⁹ Там само. Арк. 26—26 зв., 41—41 зв.

⁴⁰ Там само. Спр. 565. Арк. 300—309.

⁴¹ Там само. Оп. 174 (1870). Спр. 31; Оп. 174 (1871). Спр. 8, 30; Оп. 174 (1873). Спр. 9.

Південна Україна в документах лідерів польського національного руху входила до «полуденних земель» («полуденних країн»), куди призначався спеціальний керівник-комісар. Його діяльність охоплювала Південну Україну, Добруджу, Придунайські князівства, Галичину. Як прикордонна територія, що мала порт в Одесі, південь України був зручним центром для перевезення, зосередження та розповсюдження літератури, зброї, збору коштів на організацію Січневого повстання. Ці землі стали місцем важливої взаємодії та координації місцевих польських патріотів із діячами еміграції в Парижі, Константинополі, Яссах, Будапешті, Галаці. Внаслідок того, що в «полуденних землях» створювалися таємні відділення польських урядових структур — адміністративні, фінансові та інші, можемо припустити, що до майбутньої «держави трьох народів», яка мала бути створена під час Січневого повстання, польські лідери могли включати й сучасну Південну Україну.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Poliaky na Pivdni Ukrainy ta v Krymu. Olshtyn; Opole; Vrotslav; Odesa, 2007 [in Ukrainian]. [Поляки на Півдні України та в Криму. Ольштин; Ополь; Вроцлав; Одеса, 2007].
2. Poliaky na Pivdni Ukrainy: istoriia ta sohodennia. U 2-kh t. Zheshov; Kyiv; Mykolaiv, 2008 (Serii: Ukraina: istoriia i suchasnist. Vyp.4) [in Ukrainian]. [Поляки на Півдні України: історія та сьогодення. У 2-х т. Жешов; Київ; Миколаїв, 2008. (Серія: Україна: історія і сучасність. Вип. 4)].
3. Suspilno-politychnyi rukh na Ukraini v 1863—1864 rr. Kyiv, 1964 [in Ukrainian, in Russian]. [Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр. Київ, 1964].
4. Honcharuk, T. Hazeta “Odesskiy vestnik” pro vplyv polskykh povstan 1830—1831 ta 1863 rr. na Pivdennu Ukrainu. In: *Poliaky na Pivdni Ukrainy ta v Krymu*. Olshtyn; Opole; Vrotslav; Odesa, 2007 [in Ukrainian]. [Гончарук Т.Г. Газета «Одесский вестник» про вплив польських повстань 1830—1831 та 1863 рр. на Південну Україну. В кн.: *Поляки на Півдні України та в Криму*. Ольштин; Ополь; Вроцлав; Одеса, 2007].
5. Bachynska, O. Dunaiske kozatske viisko 1828—1868 rr. (Do 170-richchia zasnovannia. Odesa, 1998 [in Ukrainian]. [Бачинська О. Дунайське козацьке військо 1828—1868 рр. (До 170-річчя заснування). Одеса, 1998].
6. Khromov, A. Stanislav Vasylevskiy — odeskyi politsmeister (1824—1831 rr.), nakaznyi otaman. *Arkhivy Ukrainy*. 2014. 3: 200—204 [in Ukrainian]. [Хромов А. Станіслав Василевський — одеський поліцмейстер (1824—1831 рр.), наказний отаман. *Архіви України*. 2014. № 3. С. 200—204].
7. Bachynska, O. “Delo o vosstanovlenii nezavisimosti Malorossii” 1855 r. (na materialakh Derzhavnogo arkhivu Odeskoi oblasti). *Chornomorska mynuvshyna. Zapysky Viddilu istorii kozatstva na Pivdni Ukrainy Naukovo-doslidnogo instytutu kozatstva Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy: zb. nauk. pr.* Odesa. 2009. 4: 178—186 [in Ukrainian]. [Бачинська О. «Дело о восстановлении независимости Малороссии» 1855 р. (на матеріалах Державного архіву Одеської області). *Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр.* Вип. 4. Одеса, 2009. С. 178—186].

8. Loban, A. "Poshuky vidom" chynovnykamy Novorosiiskoho i Bessarabskoho heneral-hubernatorstva naperedodni polskoho povstannia 1863 r. (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Odeskoï oblasti). *Zapysky istorychnoho fakultetu*. Odesa, 2013. 23: 185—194 [in Ukrainian].
[Лобан А.А. «Пошуки відьом» чиновниками Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства напередодні польського повстання 1863 р. (за матеріалами Державного архіву Одеської області). *Записки історичного факультету*. Одеса, 2013. Вип. 23. С. 185—194].
9. Bachynska, O. Retseptsiia Lyublinskoï unii 1569 r. v polskomu natsionalnomu rusi 50—60-kh rokiv XIX st. na pıvdni Ukrainy (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Odeskoï oblasti). *Ukrainskyi istorychnyi zburnal*. 2019. 4: 24—34 [in Ukrainian].
[Бачинська О. Рецепція Люблінської унії 1569 р. в польському національному русі 50—60-х років XIX ст. на півдні України (за матеріалами Державного архіву Одеської області). *Український історичний журнал*. 2019. № 4. С. 24—34].
10. Zapiski Myhaila Chaikovskogo (Mehmed-Sadyk pashi). *Russkaya starina*. 1900, avgust [in Russian].
[Записки Михайла Чайковського (Мехмед-Садък паши). *Русская старина*. 1900, авг. С. 220—225].
11. Honcharuk, T. Napad povstantsiv S. Milkovskoho na Pıvdennu Bessarabiiu 1863 r. u vysvitleni "Odesskogo vestnika". In: *Poliaky na Pıvdni Ukrainy: istoriia ta sobodennia*. T. 1. Zheshov; Kyiv; Mykolaiv, 2008 [in Ukrainian].
[Гончарук Т.Г. Напад повстанців С. Мілковського на Південну Бессарабію 1863 р. у висвітленні "Одесского вестника". В кн.: *Поляки на Півдні України: історія та сьогодні*. Т. 1. Жешов; Київ; Миколаїв, 2008. С. 158—163].
12. Czubacki, J. Stanisław Chlebowski — nadworny malarz tureckiego sultana. URL: <https://historiamniejznanaizapomniana.wordpress.com/2016/01/07/stanislaw-chlebowski-nadworny-malarz-tureckiego-sultana/> (Last accessed: 04.03.2023) [in Polish].

Надійшла / Received 19.04.2023

Olena BACHYNSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine and Special Historical Disciplines,
Odesa I.I. Mechnykov National University (Odesa, Ukraine)

Olena_an@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>

"SOUTHERN LANDS" OF UKRAINE
IN POLISH IRREDENTISM OF THE 1850—1870s

The purpose of the research is to determine the role and place of the southern Ukrainian lands (the southern / "poludenni" lands of Ukraine) in Polish irredentism, which manifested itself during and after the January Uprising. **The research methodology** is based on the principles of scientificity and comprehensiveness; general scientific and special historical research methods, including problem, chronological, synchronous, and comparative-historical, are used. **The scientific novelty** of the research is that an attempt was made to rethink the significance of Southern Ukraine for Polish irredentism, to research the process of their involvement in supporting the January Uprising, on the basis of archival documents. **Conclusions.** It is proved

that Southern Ukraine has become a strategically important territory for the preparation and organization of the January Uprising. In these lands, Polish irredentism began to gain activity already in the 50s of the nineteenth century. The study identifies that in the documents of the leaders of the Polish national movement, Southern Ukraine was included in the “poludenni lands” (“poludenni countries”), where a special leader-commissar was appointed. As a border territory that had a port in Odesa, the “poludenni lands” of Ukraine became a convenient center for the transportation, concentration, and distribution of literature, weapons, and finances for the organization of the January Uprising. It is shown what forms and methods were used by Polish figures for their activities in the “poludenni countries” (Southern Ukraine, Dobruja, Danubian principalities, Halychyna / Galicia). It is suggested that the Polish leaders could include the territory of Southern Ukraine in the territory of the future three-nation state.

Keywords: *January Uprising, Southern Ukraine, “poludenni lands”, Polish irredentism, leaders of the Polish liberation movement, Odesa, Galați, Constantinople (Istanbul), ambassadors of the Russian empire.*